

ՏԵՐԵԱՆ ԵՒ ՊՈՏԼԵՐ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1969, ք. 11-12, էջ 313)

1907ին զբուսած «Մքանջաղի անուրջներ»⁴¹ շարքին թիւ 22 *քերթուածին* *Քրդ տողին մէջ* կը կարդանք.

Ծաղիկները անոյշ բոյր եմ բուրվաւում
Եւ խոյնն կ'անդրադառնանք թէ ատիկա
մեղի կը յիշեցնէ Harmonie du soir-ը⁴²
Երկրորդ տողը.

Chaque fleur s'évapore ainsi qu'un encensoir.

Եթէ հիմնուած վերաբերում մըն է ասիկա, այն ատեն զբաղանդին մեր առջեւ կը դրուի Տէրեանի եւ Պոտլէրի մէջեւ զանազան ուսումնասիրական յարաբերութիւններու խնդիրը:

Harmonie du soir քնարերգութիւն մըն է, որուն զարգացման ծիրը կը սնանի վերահաս երեկոյեան նիւթերով: Ամբողջութիւնը մեծ երաժշտականութեամբ⁴³ պահուած է քաղցրութեան ու տխրութեան ամանակներու մէջ, փոխադարձ շարժումներու շարքով մը որ կ'առաջնորդեն յետին փուլումի մը, այսինքն՝ յուշերու

խուժումին, հաստատելու՝ բուռն եւ ամբողջական կերպով թէ ճիշտ այդ յիշատակն է որ կը կազմէ բանաստեղծի հոգեկան կեդրոնը:

Ton souvenir en moi luit comme un encensoir!

Այս վերջարանը մեղի կը բացատրէ թէ Harmonie du soir ունի խօսակից մը, թէ անիկա, հետեւաբար, պատգամ-բանաստեղծութիւն⁴⁴ մըն է, ուղղակի հաղորդակցութեան միջոց մը, ad personam.

«Մքնջաղի անուրջներ»-ու թիւ 22 քերթուածն այլ քնուշ նկարագրութիւն մըն է իրիկուան եւ դեռ աւելի՝ զիշերուան (տխուր ու միմակ լուսնեակն է վառւում): Դէպի տխրութիւնը, դէպի միայնութիւնը եւ ցաւը առաջնորդող բաւական շեշտուած տրամադրութեամբ մը, մեծապէս ուշադիր ըլլալով երաժշտական արժէքին⁴⁵. Հոս ալ վերջին տողը յանկարծակի ու վերջնական եզրակացութեան մը կը յանդի.

41. Եծ I, էջ 32:

42. XLVII բանաստեղծութիւնն է *Spleen et Idéal* (OC, էջ 45):

43. Պոտլէր կը շեշտէ ներդաշնակութիւնը, տողերը զօրծածելով իրրեւ երաժշտական միութիւններ կամ իրարու յաջորդող խաղերու խումբեր. ABBA-BAAB, ABBA-BAAB. Այս ձևը վերասկսուած է Սիլիւրէն, մէկ փոփոխութեամբ միայն. ABBA-BAAB, ABB-BAB, Օրօրումներու մէջ, 1892 (համա. չ. Մ. ձևն ԱՇԵՆՆ, Սիլիւր, Բանաստեղծութիւններ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1955, էջ 38):

44. Լը Տանթէքի համաձայն, անիկա «appartient sans doute au cycle de la Présidente» (OC, էջ 1520):

45. Մինչ Պոտլէր տողերու կրկնութենէն երաժշտական բարձր ներդաշնակութեան կը հասնի, Տէրեան կ'իրացնէ (մէկ փոփոխութեամբ) Պոտլէրի բանաստեղծութեան այդ կերպը, բայց չի կրկնի տողերը, այլ կը սահմանափակուի յանդերձ մէջ: Յանգերու նկատմամբ, այսպէս կը ներկայանայ թիւ 22 բանաստեղծութիւնը. ABBA-B, CDD'C-D', EFFE-F.

Փառքիդ ստուերն է իմ կեանքը կարօտ

և որովհետև ուղղուած է խօսակիցի մը, կրնանք հետևեցնել թէ ասիկա ալ, ինչպէս Պոտէրէինը, զրուած է վերջարանի կըտրուկ կոչականին ի տես:

Ինչպէս կը տեսնուի, երկու բանաստեղծութիւններուն կառուցուածքը շատ նման է իրարու: Ասով հանգերձ՝ կայ կարևոր տարբերութիւն մը: Harmonie du soir-ի մէջ բանաստեղծը կը մէջբերէ իր անձը՝ միայն վերջին տողերուն⁴⁶, մինչդեռ Տէրեան շատ կանուխէն կ'անձնակառուցէ բանաստեղծութիւնը⁴⁷ և կարևոր մէկ պնդումով, այնու որ 5-10 տողերը, որ ուրիշ բան չեն եթէ ոչ բանաստեղծին բացականչական մէկ միջամտութիւնը, կ'զգիացած ընդհանուր քնարերպակ հոսանքէն, պիտի կոտորակուի իր հաստատուն արտաքին և ներքին աշխարհին, երեկոյեան և զիշերուան նկարագրութեան միջև և բանաստեղծի մարդկային վիճակին հետ: Ուրիշ բաներով, մինչդեռ Պոտէրէի մօտ գերակշիռ է որս մէկ առարկայականութիւն մը, Տէրեանի մօտ, ընդհակառակն, այն ինչ որ գերակշիռ կը յայտնուի՝ ենթակայական տարբերն է:

Harmonie du soir բանաստեղծութիւն մըն է որ կը կարծենք թէ յատուկ կերպով ազգած ըլլայ Տէրեանի վրայ, որովհետև «Մքնշաղի անուրջներ»ու⁴⁸ թիւ 6 քերթուածին 11-12 տողերը

կեանքս յաւէտ քեզ անձամբ տամարում
կանքեղի պէս առկայծում է քո դիմաց...
կարծէք Պոտէրէի

Ton souvenir en moi luit comme un ostensorio!

տողին մէկ հակադրութիւնը կը թուի ըլլալ: Տէրեանի քերթուածին մէջ այս 11-12 տողերը, Պոտէրէան Harmonie du soir-ի տողին տեղը կը զրաւեն. անոնք կը ներկայացնեն միջամտութիւնը՝ այն անձին, որուն ուղղուած է բանաստեղծութիւնը. տեսակ մը կոչական-վերջարան մըն են անոնք: Եթէ հիմնուած է մեր նը-

շած թարգմանութիւնը, երկու քնարեր-գութիւններու զլխաւոր գերակատարներու զիբերուն փոխադարձութիւնը շատ մեծ կարևորութիւն կը ներկայացնէ, որովհետև ունինք

Ton souvenir en moi Պոտէրէի մօտ.

կեանքս... քո դիմաց Տէրեանի քով.

այսինքն՝ մինչդեռ Պոտէրէի ետակարուն, սակայն զործան գիրք մը՝ կը բռնէ կեանքին հանգչեղ (խօսակիցին հանգչեղ), Տէրեան, ընդհակառակն, կ'առարկան է: Պոտէրէ կ'կերակացնէ ընդունելով և ամփոփելով իր մէջ լուսաւոր յիշատակը իր խօսակիցին, և իրրեւ զեղեցիկութեան ընծայ մը կը կրէ զայն իր մէջ, որ անշուշտ զինք կը հարստացնէ ու կ'ողկուրէ: Տէրեան կը խոստովանի թէ իր կեանքը կ'ալքի, կը հառնի, կ'ոչնչանայ իր խօսակիցին զիմաց (ներկայութեան) և զազտօրէն, առանց որ այս վերջինը ձևով մը անդրադառնայ (քեզ անձամբ տամարում): Հոս աւելորդ է նշել մարդկային վիճակի և քնարական զիբերին յայտնարած այս զանազանութեան կարևորութիւնը: Պոտէրէի քով ունինք յիշատակը (այսինքն զոյութեան մէկ մասը), Տէրեանի մօտ կեանքը (այսինքն համայն զոյութիւնը): Պոտէրէի մօտ յիշատակը ունի զործան կենսական զեր մը. Տէրեանի մօտ մարդկային վիճակը սահմանուած է շարունակեալ կիզումի մը:

Այս իսկապէս արմատական տարբերութեան վաւերացումը կը պահենք Տէրեանի և Պոտէրէի հանդիպումի ուրիշ մէկ կէտի մէջ: «Մքնշաղի անուրջներ»ու⁴⁹ թիւ 61 քերթուածին մէջ, թուարկուած 1905-1906, 9րդ տողը.

46. Գուշէ ատարկայական և անգլմբ շնորհ յայ Պոտէրէական բանաստեղծութեան պատշաճական մնացող մը ըլլայ:

47. Տող 5 և 10. իմ սիրտս արտում, սիրտ իմ ցնորդ (ընդգծումները մերն են):

48. Եթ I, էջ 16, 1905 թուականը կը կրէ և յիշուած 22 թիւի ձեւին շատ կը նմանի (ABBA, CDDC, EFFE):

49. Եթ I, էջ 71, Մքնշաղի անուրջներ, Ա. տողագրութեան մէջ կիրք վերնագրով:

Թոյլ տուր տուգումիմ քն աչքերի անդունդը
մութ .

կը յիշեցնէ անտարակոյս Semper Eadem⁵⁰ 13րդ տողը .

Plonger dans vos beaux yeux comme
dans un beau songe,

մինչդեռ 10րդ տողը

Թոյլ տուր ծծեմ քն մազերի բուրմունցի
անոյշ .

կը յիշեցնէ

Laisse moi respirer longtemps, long-
temps, l'odeur de tes cheveux.

որ կը դանուի Spleen de Paris⁵¹ 17րդ
քերթուածին մէջ: Արդ յայտնի է թէ
plonger⁵² տիպարօրէն Պոտէրեան է⁵³ .
ստեղծողն նշելու է նաեւ թէ ինչպէս նոյն
կտրը բառական տարբեր կէտերու կ'ա-
ռաջնորդէ երկու բանաստեղծները . հոն
Պոտէրը կը ձգտի խաղաղութեան տեսչի
մը (beau songe), Տէրեան մինչդեռ կը
ձգտի դէպի ոչնչացում (անդունդը մութ) :

* * *

Աւելի ընդհանուր մակարդակի մը վը-
րայ, Տէրեանի եւ Պոտէրի միջեւ ամէնէն
ցայտուն հանդիպման կէտը մեզի կը թը-
ւի որ ըլլայ կնոջ խղիւրդը: Ընդգծենք թէ
կնոջ հարցը՝ Տէրեանի մէջ միակերպ չէ .

յեղաշրջումի ենթակայ է: Հոս նկատի ու-
նինք միայն Տէրեանի կնոջական հարցի
այդ որոշ մէկ տեսակէտը որ հելտ Պոտ-
էրը կը յիշեցնէ: Հոս խնդրը արեւածուծ
կնոջ նիւթին շուրջ է⁵⁴ որ ուշ վիպապաշ-
տութեան յատկանշական նիւթերէն էր,
այսպէս մեծապէս տարածուած՝ խորհրդա-
պաշտ ստալին եւ անկման սերունդին մօտ:
Belle dame sans merci⁵⁵ նիւթն է,
որ Տէրեանի մօտ կը յայտնուի ամէն
րանէ աւելի իրր ցանկութիւն⁵⁶ թիւ 34,
62 եւ յատկապէս թիւ 31⁵⁷ քերթուածնե-
րուն մէջ: Պոտէրի մէջ կայ տեսակ մը
տրամախօսական հակադրութիւն՝ ընդմէջ
Spleenի (մեկամղձոտութեան) եւ Idéalի
(զազափարականի), այսինքն՝ խորապէս
քրիստոնէական մտահոգութեան մը⁵⁸ .
Տէրեանի մէջ, ընդհակառակն (այս Տէր-
եանին մէջ), արդէն իսկ կը միջամտէ
յանձնումը, կրաւորականութիւնը, ոչնչ-
ացումի տրամադրութիւնը: Տէրեանի
մէջ բախումը տեղի է ունենար Spleenի եւ
Idéalի մէջ, այլ ընդմէջ Spleenի եւ
կեանքի: Նկատել կու տանք թէ մինչդեռ
Պոտէրի մօտ նիւթը կնոջ (զիտուած
յատկապէս իրր սաստնայ եւ վամբու)
կապուած է մեղքի զազափարին հետ,
Տէրեանի մէջ կինը կապուած է (մեղ հոս
հետաքրքրող բանաստեղծութեան մէջ)
կիրքի զազափարին, բացարձակապէս աշ-
խարհիկ խմտաւոր: Spleenի եւ կեանքի

50. XL բանաստեղծութիւն է Spleen et Idéal
(OC, էջ 39):

51. Իրր վերնագիր ունի Un hémisphère dans
une chevelure (OC, էջ 252): Տէրեան
թարգմանած է զայն Աշխարհի կէտ քն մա-
զերում վերնագրով (ծմ III, էջ 92):

52. Տէրեանի քով սուգով:

53. Օրինակ. Je plongerai ma tête amoureuse
d'ivresse (OC, էջ 25): Plonger au fond
du gouffre (OC, էջ 127) հելտ Պոտէրի բա-
նաստեղծութեան յատկանշական է:

54. Հմմտ. մասնաւորապէս Spleen et Idéal
XXV, XXVI, XXXI բանաստեղծութիւննե-
րը:

55. Հմմտ. MARIO PRAZ, La morte, la car-
ne e il diavolo nella letteratura roman-
tica, Einaudi, Torino, 1942, էջ 195 եւ յլ.:

56. Եւ I, էջ 43 (Մքնշաղի անոյքներ, Թ. 3):

57. Եւ I, էջ 44, 72, 41:

58. Տեխիկ վայրի բառացի կերպով կը սահ-
մանէ Պոտէրը «զգացումով խոր քրիստոնէայ
եւ կաթոլիկէի, Ժողովք Մ Եւսթրի խիտ զը-
պրցին մէջ կաղմուած» (Il centenario delle
«Fleurs du mal», տես Studi sulla lette-
ratura dell'Ottocento, Edizioni Scientifiche
Italiane, Napoli, 1959, էջ 319): Կաթո-
լիկէութիւնը Պոտէրի մէջ հարցին համար տե՛ս
S. FUMET, Notre Baudelaire, (Plon, Pa-
ris, 1926, մասնաւորապէս էջ 19-44, 127-144),
F. CASNATI, Baudelaire (Morcelliana,
Brescia, 1936, մասնաւորապէս է. եւ Ժե-
յուլաները), Rolland De Renéville, Bau-
delaire le troy chrétien (Grasset, Paris,
1936), տես նաեւ GEORGES BLIN, Bau-
delaire, NRF, Paris, 1939, Գ. մաս):

այս բարխուժէն է որ կը ծնի Տէրեանի հիմնական գիծերէն մին, յոռետեսութիւն մը առանց փրկութեան, որ իր ներկայութիւնը կը զգացնէ զրեթէ իր ամբողջ բանաստեղծական գործին մէջ եւ եւ յատկապէս հոն՝ ուր գերակշիռ կը հանդիսանայ անձնական տարրը, ենթակայականը. այդ յոռետեսութիւնը, որ մեծ խնամքով վերաբերուած է Հ. Կ. Քիւպրեանէն⁵⁹:

* * *

Ինչպէս վերլինի, այսպէս նաեւ Պոտլէրի պարզացային, կրնանք հետեւաբար եզրակացնել, այս առաջին եւ համառոտակի քննութենէն ետք՝ թէ Տէրեանի հետ ունեցած յարաբերութիւնը (չառ հարուստ եւ բարդ՝ մշակութային գետնի վերայ) կը վերածուի հանդիպումի ու համաձայնական⁶⁰ կէտերու, որոնցմէ սակայն Տէրեան կը մեկնի ինքնատիպ ու անձնական⁶¹ յառաջխաղացումով, եւ կամ անոնց կը յանգի զուգորդութեան ճամբով: Իրականին մէջ՝ Տէրեան կը ձգտի ոչ թէ կրկնելու, այլ մանաւանդ առաջ տանելու եւ արմատացնելու վերլէնեան եւ Պոտլէրեան բանաստեղծութեան յատուկ ինչ ինչ տրամադրութիւններ:

Տարբերութիւնները Տէրեանի միջեւ եւ անոնց, որ կրնանք հինցած՝ սակայն ազգեցիկ եզրով մը իր «վարպետները» սահմանել, ցոյց կու տան ոչ միայն Տէրեանի անձնականութեան ինքնատուութիւնը, այլ նաեւ թէ Տէրեան նոյն այս իր վարպետներուն նկատմամբ, կը պատկանի պատմական ուրիշ վայրկեանի մը. նոյն ժա-

մանակի եւրոպական բանաստեղծութեան ուրիշ մէկ հանդիպումին: Տեսանք արդէն, մէջբերելով Նուվոն, Փասքոլին, Հերուտը, Մակըրը, Ճոնսոնը, Կովոնին, Կոֆ-մանը, թէ ինչպէս Տէրեանի յատուկ մէկ նիւթը, «մեռած տերեւներու» պատկերը, կարելի է գտնել բանաստեղծական ընդարձակ ծիրի մը մէջ (ստուգիւ, եւրոպական):

Հետեւաբար Տէրեանի եւ խորհրդապաշտութեան ռազմիրաններուն միջեւ գտնուող հանդիպումի ինչ ինչ կէտեր վերլուծելէ ետք՝ պատշաճ է որ քննուին նաեւ այն կարելի դիպումային յարաբերութիւնները կամ հանդիպման կէտերը, որ Տէրեան կրնայ ունեցած ըլլալ՝ ճիշտ եւ իսկական խորհրդապաշտ բանաստեղծներուն հետ, անոնց՝ որոնք ժամանակագրական տեսակէտով աւելի մօտ են իրեն կամ նոյնիսկ ժամանակակից:

1908ի Տլոբուքիւն⁶² բանաստեղծութեան երկրորդ տողը այսպէս կը հնչէ.

Մի ըստուեր անցաւ, ծաղիկ ու կանաչ
մեղմիւ շոյելով.

այս տողը մեզի կը յիշեցնէ Ալպէր Սամէ-նի Soir⁶³ ճերթուածին առաջին տողը.

Le Séraphin des soirs passe le long
des fleurs.

Արդեօք Տէրեան ուղղակի կը ճանչնա՞ր Սամէնի ճերթուածը թէ ոչ. տեղեկութիւններու պակասէն ոչինչ կրնանք ըսել: Ստուգել հետաքրքրական պիտի ըլլար, մանաւանդ թէ անհրաժեշտ, գիտնալ թէ

du fond du gouffre obscur où mon
cœur est tombé.

59. Վահան Տերեան, *տե'ս Բաղժալէպ*, 1927, Թ. 2, Փետրուար:

60. Ուրիշ օրինակ մը բերենք. Աղօք բանաստեղծութեան մէջ 1904-1905 (Թ. 52, Մ'ընշաղի ամուրջներ, էջ 62, եմ I) Ա. եւ Բ. տողերն են. ես ընկալ անդունդները խաւար, / Իմ ցնորք, մոքից քեզ եմ կանչում: Հակադարձութեամբ մը կարծէք կը յիշէ De profundis clamavi Ա. եւ Բ. տողերը (Spleen et Idéal, բանաստեղծութիւն XXX, OC, էջ 31), J'implore ta pitié, Toi, l'unique que j'aime,

61. Ճիշտ Հրաչ Քաջարեցի մեկնութիւնն է. «Տէրեան կրնայ յիշեցնել ուրիշ բանաստեղծ մը, բայց Տէրեան՝ Տէրեան է (Ակնարկ մը հայ գրականութեան համայնագրատիքին, վերջինս, 1960, էջ 42):

62. Մ'ընշաղի ամուրջներ, եմ I, Թ. Ա., էջ 11:
63. Մաս կը կազմէ Au jardin de l'infante, Mercure de France, 1893, հմտ. PdA, հտ. III, էջ 178:

ի՛նչ աստիճանի Տէրեան կը ճանչնար Փրանսացի խորհրդապաշտները, եւ թէ, հուսկ, ի՛նչ ձեւով՝ ուղղակի անոնց բնագիրներէն թէ կատարուած դանդաղան թարգմանութիւններէն⁶⁴։ Առ այժմ պէտք ենք բաւականաւոր նշելով համաձայնութիւններն ու նմանութիւնները։ Կուզենք սակայն նկատել տալ իսկոյն թէ որոշ տեղեկութիւններու պակասէն, այս համաձայնութիւններու ու նմանութիւններու շուրջ կատարուած որեւիցէ քննական տրամաբանութիւն, իրերու բերմամբ, կը մընայ միշտ տարակուսական, անորոշ եւ կարելի՛ լոկ ենթադրական դեպքի վրայ։ Արդարեւ, հանդիպումի կէտերը կրնան ըլլալ ոչ միայն ուղղակի, այլ նաեւ ստացուած ուրիշ հեղինակի մը միջնորդութեամբ։ Առենք իբր օրինակ՝ Սամէնի վերը մէջբերուած տողը. Տէրեան իթէ կը ճանչնար այդ տողը, կրնար դաշն ճանչցած ըլլալ. 1) Սամէնի հատորներէն մէկուն ընթերցումէն. 2) ծաղկաբաղի մը ընթերցումէն. 3) թարգմանութենէ մը։

Սակայն կը նկատենք թէ

Le Séraphin des soirs passe le long
des fleurs,

իւր կարգին մեղի կը յիշեցնէ Ստեփան Մալարմէի Apparitionի առաջին տողերը՝

La lune s'attristait. Des séraphins en
pleurs

Révant, l'archet aux doigts, dans la
calme des fleurs⁶⁵.

Յայտնի է թէ Մալարմէի գերթուածը՝ կը կանխէ Սամէնի գերթուածը. հետեւաբար եւ շատ հասնական է որ ըլլայ նաեւ անոր աղբիւրը։ Ասիկա կը նշանակէ թէ կրնանք նաեւ կատարել չորրորդ ենթադրութիւն մը, այսինքն՝ Տէրեան կրնայ ճանչցած ըլլալ Մալարմէի գերթուածը եւ ոչ Սամէնինը։ Կրնանք նոյնիսկ հինգերորդ ենթադրութիւն մը առաջարկել, այսինքն թէ միջնորդի դերը կատարած ըլլայ Մեծարենց, որովհետեւ Մեծարենց իւր Մ'ընշաղմեր «Միաժամ» գերթուածին մէջ ունի հետեւեալը՝

Վերջալայսի աղջիկն է իր կուտութեան
մէջ քրքում

ուր «Վերջալայսի աղջիկ»ը կը յիշեցնէ ճիշտ Սամէնի le Séraphin des soirsը. ինչպէս նաեւ Վայրիկեան «Նոր Տաղեր» գերթուածին մէջ

Երազներու պերճուիլին է որ կ'անցնի.

ասիկա մէկ կողմէն մասնակցելու տալ մեղի Սամէնի-Մեծարենց անկասկած յարաբերութեան մը մասին, կրնայ նաեւ ենթադրել տալ Մեծարենցը իբր Տէրեանի կարելի մէկ աղբիւրը։ Տէրեանի խնդրոյ առարկայ գերթուածը՝ կը պատկանի 1908 թուականին, իսկ Մեծարենցի գերգերը՝ 1907ին։

Ուրիշ օրինակ մըն ալ տանք։

1905ին պատկանող «Մ'ընշաղի անորդներ» հատորին 13րդ⁶⁶ գերթուածին 12րդ տողը՝

ընդհանրապէս կրր իր նամակներին մէջ իր անձնական թարգմանական աշխատանքին վրայ կը խոսի, բնագիրներու վրայ աշխատողի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ։

65. Տե՛ս HENRI MONDORY և JEAN AUBRYի խմբագրութեամբ, Stéphane Mallarmé, «Oeuvres complètes», NRF, Paris, 1956, էջ 30։ Premiers poèmesի մաս կը կազմէ Մոնտոր և Օպրի 1863ին կը համարին եւ կ'ըսեն. «De tous les poèmes de Mallarmé, Apparition est probablement celui dont la fortune est devenue la plus populaire» (անդ, էջ 1412)։

66. Եթ I, էջ 23։

64. Յայտնի է որ Պոտլէր շատ ազդեցութիւն ունեցած է որս խորհրդապաշտներու վրայ, մասնաւոր Քրիստովի վրայ (որուն բարեկամն էր Տէրեան, Քրիստովի մասին հմտ. Ռուս-Բիւ Սիմվոլիսթի, 1894, Chefs d'œuvres, 1895)։ Վերլէն լու ճանչցուած էր Ռուսաստանի մէջ Յ. Անհենսբերի թարգմանութիւններէն միջնորդ. մինչ այդ թէ՛ Պոտլէր, թէ՛ Վերլէն եւ թէ՛ միւս խորհրդապաշտները ճշտաբ կը գործէին հայ զբաղմունքեան մէջ, թէ՛ թարգմանութիւններու եւ թէ՛ ազդեցութիւններու ճամբով։ 1908, Մայիս 9 թուակիր Տէրեանի խանգաղանի ուղղուած նամակէն կատարել է հետեւեցնել որ Տէրեան դեռ ամբողջապէս չէր տիրացած Փրանսերէն լեզուին, բայց

Լուրբիւմ, լուրբիւմ, լուրբիւմ ամ-
սահման...

մեզի կը յիշեցնէ Սամէնի⁶⁷ հեռուեալ տո-
ղը:

Silence... silence... silence...

Ըսենք, սակայն, խոյն թէ այս անժըն-
տելի համաձայնութիւնը՝ մեզ կ'առաջ-
նորդէ ենթադրութիւններու ուրիշ շղթա-
յի մը: Շեշտեցինք արդէն թէ ինչպէս
Տէրեան կը պատկանի եւրոպական բա-
նաստեղծական ծիրին: Հանդիպումի կէ-
տերը, այս ծիրին մէջ, կրնան բացատրը-
ուիլ ոչ միայն ուղղակի յարաբերութիւն-
ներով, այլ նաեւ հասարակաց աղբիւրնե-
րով: Եւ այս պարագային կը մտածենք
կաթիլի մէկ հասարակաց աղբիւրի մը մա-
սին՝ որ ծառայած ըլլայ թէ՛ Սամէնի եւ
թէ՛ Տէրեանի. արդարեւ.

Silence, silence !

Վերլէնի Sagesse⁶⁸ քերթուածի Գ. մա-
սի Գ. հատուածին 12րդ տողն է, եւ է
վերջաբան տողը քերթուածի մը՝ որ շատ
բացայայտ կերպով ոչնչացումի տրամա-
դրութիւն մը կը ցուցադրէ (Un grand
sommeil noir tombe sur ma vie):
Լաւ ուրեմն, ոչնչացումի այս տրամա-
դրութիւնը կը վերագոյնենք Սամէնի մէջ,
որ այսպէս կը գրէ.

Oh! s'en aller sans violence,
S'évanouir sans qu'on y pense
D'une suprême défaillance...
Silence... silence... silence...

Նոյն այս տրամադրութիւնը կը գտնենք
յետոյ նաեւ Մօրիս Մակրիլ քով, իր Quand
je serai mort⁶⁹ քերթուածին մէջ.

67. Հմմտ. PdA, հտ. III, էջ 169:

68. OPC, էջ 183:

69. Հմմտ. PdA, հտ. II, էջ 205:

70. Իր նամակներին մէջ (Հմմտ. ԵԺ III) շատ
անգնկաւթիւններ չենք գտներ. ակնարկ մը
կայ Մեթերլինքի, բայց Մեթերլինք բանա-
ստեղծ մըն է որ կարծէք քիչ կամ քիչաւ չէ
աղղած Տէրեանի վրայ: Շատ աւելի են Պոս-
էրի եւ Ուայլտի ակնարկները, որ աւելի

Quand je serai mort, je veux que l'on
m'emporte

Tout au fond de l'allée, à côté du
vieux banc

Je désire partir sans cloches et sans
larmes

Sans fleurs et sans flambeaux et sans
cœurs opprésés.

Հուսկ՝ զայն կը վերագոյնենք Տէրեանի
մօտ, մէջըրեւած «Մքնաղի անուրջներ»
թիւ 13 քերթուածին առաջին տողին մէջ.

Ինձ քաղէք, երբ կարմիր վերջալոյսն է
եւ 12րդ տողին.

Ինձ անլաց քաղեցէք, ինձ անխօս քա-
ղեցէք:

Արդեօք այս բոլորը՝ անմիջական հան-
դիպումներու պտուղնե՞րն են, կամ ինչ-
պէս ենթադրեցինք, «Ճակութային իր-
բեւ շառաւիղներ» Վերլէնեան եւ Մալար-
մէտիան մէկ հասարակաց աղբիւրի մը,
այսինքն՝ նիւթերու եւ արտայայտութիւն-
ներու, որոնք ժամանակի մը համար կը
գտնան հասարակաց ընդհանուր պատ-
մական շրջանակի մը, միատեսակ գրա-
կան քաղաքակրթութեան մը. չենք գի-
տեր: Հարց մըն է ասիկա զոր կը ձգենք
տէրեանադէտներուն, որովհետեւ, կը
կրկնենք, հոս Տէրեանի խորհրդապաշտ
ընթերցումներուն բնութիւնն ու որակը
անհատականացնելու եւ արժէքաւորելու
մասին է խնդիրը. մանաւանդ կրնայ ըլ-
լալ որ այդ ընթերցումները կատարուած
ըլլան ուռուրէն թարգմանութեամբ, ինչ-
պէս նաեւ ուղղակի ընդգրկէն⁷⁰:

գործնական նպատակ մը ունին եւ կապուած
են Pe'its poèmes en proseի եւ Saloméի
թարգմանութիւններու հրատարակութեան
հարցին: Միայն Պոսէրի պարագային է որ
անձնական կարծիք մը արուած է («Ես գրեթէ
բոլոր պոէմներն եմ սքանչելի համարում»,
անդ, էջ 456), կայ նաեւ զեղեցիկադիտական
գիտադասութիւն մը («Շատ նուրբ, զրեթէ ան-
նկատելի սճական զձեք ունի»): Տէրեան ան-

կերացուած է իր «Հայ գրականութեան գալիֆ օրը»⁷⁷ բանաստեղծական մէջ, ուր յետ վերլուծելու իր եւ զինքը կանխող սերունդի միջեւ դառնուող տարբերութեան հարցը, կը հաստատէ թէ «կուլտուրական մի ազդ լինելու համար մենք պէտք է ամբողջական իւրացնենք եւրոպայի ժամանակակից կուլտուրան եւ միայն այն ժամանակ կարող ենք ազդային կուլտուրա ստեղծել»⁷⁸։ Եւ երբ յետոյ, նոյն առիթով, կ'ըսէ թէ իր ժամանակի Հայ մտաւորականը «անցել է եւ նորագոյն եւրոպական եւ մանաւանդ ուսական գրական նութեան բովով», յստակ է թէ Հոս կը խօսի իր անձին մասին, իր սեփական մըշակութային գործի եւ բանաստեղծական ստեղծագործութեան մասին⁷⁹։

Տեսանք նախապէս թէ ինչպէս 1905ի սկսնակ Տէրեանին՝ հաճելի էր արտասանել Իսահակեանին՝ Պոսլէրէն, Վերլէնէն, Սոլլոկուպէն եւ Բրիւսովէն։ 1906ին երբ Տէրեան Իսահակեանի կը կարգադրէր իր բանաստեղծութիւնները, այս վերջինին անոնք կը թուին իրը «գեղոյն բաներ... մեծ մասով իմ ոտանաւորներ, Թումանեանի եւ ուրիշների նմանութիւններ»⁸⁰։ Միայն երկու տարի ետք, այսինքն 1908ին, «Մքնշաղի անուրջներ»ու ձեռագիրը՝ բսել կու տայ նոյնինքն Իսահակեանի «հրաշալի բաներ են, բիւրեղացած գլուխներ՝ անթերի ձեւերի մէջ... իսկական քնարերգութիւնը սա է. մաքուր լիբիկա»⁸¹։ Կրնանք հետեւաբար զննել հետեւեւ հարցը. ի՞նչ պատահած է արդեօք Իսահակեանի այս երկու ընթերցումներու, այսինքն՝ 1906ի 1908ի միջեւ

սահող ժամանակամիջոցին։ 1906ի պատկանող «Մքնշաղի անուրջներ»ու հիւսուածքի մասին ոչինչ գիտենք. հետեւաբար ուղղակի եւ զրական ոչ մէկ մերձեցում կրնանք կատարել։ Կրնանք, սակայն, առաջարկել այն ենթադրութիւնը թէ ձիւտ այս կէտին՝ Տէրեան կատարած ըլլայ իր «քրակական ուսումը»-ի հասունութիւնը տեղի ունեցած ըլլայ մաքուր եւրոպական բացուածքին ընդմէջէն, անցքը «նորագոյն եւրոպական եւ մանաւանդ ուսական գրականութեան բովով»։ Իբրեւ հիմ մեր այս ենթադրութեան, ամէն բանէ առաջ կը տեսնենք թէ 1906ին Տէրեան կը սկսի Պոսլէր թարգմանել եւ 1907ին այնքան մօտ է Վերլէնին, որ անկէ կը մէջընդմէջ իրը վերտառութիւն իր մէկ բանաստեղծութեան։ Ինքը Տէրեան, 1905-1908 խօսելով Իսահակեանի եւ Թումանեանի մասին, կը հաստատէ կարեւորութիւնը այս տուելներուն, երբ կը յայտարարէ թէ առնոյցմէ ետք «կամ նոր, բարբառային նոր երգ պիտի ասել, կամ պիտի լռեմ»⁸²։ Ասիկա զրական արժէքաւորումի մը յայտարարութիւնը չէ լոկ, կամ Իսահակեանի եւ Թումանեանի բանաստեղծական արժէքի եւ որակի մէկ գիտակցութիւն մը, այլ ամէն բանէ առաջ՝ է նաեւ յայտարարութիւնը զրական հարցի մը գիտակցութեան։ Ուրիշ բառերով, Տէրեան գիտակից է նոր ձայններ բանարուտ անհրաժեշտութեան, այսինքն՝ աւելի որոշ, ընդարձակելու հայկական գրականութեան շրջանակը, եւ զայն իսկապէս այժմէականացնելու։ Արդարեւ-1908ին «Մք-

77. Եփ II, էջ 466:

78. Անդ, էջ 280: Նկատել կու տանք որ Ատիկ Nyugat (Արեւմտեք) զրական թերթը կը պաշտպանէր սկզբունք մը. «Եւրոպացի ըլլալ՝ դեռ աւելի հունգարացի ըլլալու համար»։ Ծ. ձայնի եւ Օ. Կոկարթի բարեկամութեան նըկատմամբ՝ Ռ. Էլման կ'ըսէ «Կոկարթի կը ջանար հպկեակապանցնել Իրլանդան, իսկ ձայն կը ջանար եւրոպականցնել զայն» (Richard Ellman, James Joyce, զւ. VII, 1902-1903, Oxford University Press, New York, 1960): Զանազան ազգերու խնդիրները, ու-

րեմն, այդ շրջանին իրարու կը նմանէին:

79. Անդ, էջ 447:

80. Անդ, էջ 448:

81. Անդ, էջ 445 (Եփ III, 717):

82. 1915ին կը հաստատէ. «Յամենայն դէպս Թումանեանի դրած ամէն մի տողը ինձ համար հետաքրքրող է եւ նշանակալից. դեռ իբրեւ պոետ ես ինձ միանգամայն օտար եմ զգում նրան, այսինքն նրա պափոսը իմ պափոսը չէ, ես նրան երկրպագու եմ եւ սիրում եմ, բայց նրան աշխարհը իմ աշխարհը չէ...» (նամակ Թումանեանի, Հոկտ. 1915, Եփ III, էջ 406):

քննչադի ամուրջներ» հատորով, Տէրեան ոչ միայն կ'անջատուի Իսահակեանի եւ Թումանեանի ազդեցութենէն⁸³, որուն, ինչպէս նշեցինք, Իսահակեան կը հանդիպէր 1906ի տեղաբախին մէջ, այլ նաեւ կը ձերբադատուի արեւելահայ բանաստեղծութեան դիմաւոր դիմերէն: Արդարեւ Տէրեան կը խօսի Արուսեան-Աղայեան, Թումանեան-Իսահակեան դիմի մը մասին, ինչպէս նաեւ Նազարեան-Նալբանդեան, Շահապիկ-Պատկանեան, Յովհաննէսեան-Մատուրեան⁸⁴ դիմի մը մասին: 1908ի «Մքննչադի ամուրջներ» հատորով, յստակ է թէ ինքը ըլլալով անոնց ժառանգը, կ'անջատուի ոչ միայն առաջին խմբակէն, այլ նաեւ համարձակօրէն երկրորդէն: Հոս հարկ չկայ պնդել եւ չնշտել այն իսկական ու զբական նորութեան մասին՝ որ Տէրեան ներկայացուց իր ժամանակի արեւելահայ զբականութեան մէջ⁸⁵, յատկապէս Թումանեանի կարծիքէն ետք⁸⁶:

Պարադայական չէ նաեւ որ յաջորդ սերունդի լաւագոյն բանաստեղծները (Չարենց, Մահարի) մեկնէին միշտ Տէրեանի արդիւնքներէն⁸⁷:

Ոսեցանք արդէն «չայ գրականութեան գալիք օրը» բանախօսութեան կարեւորութեան մասին: Էական էջ մըն է, նոյն ժամանակի հայ մշակոյթի կարեւորագոյն արտադրութիւններէն մէկը. աչքի կը զարնէ այս գործը ոչ միայն ուսում-

նասիրում նիւթերու ընդարձակութեան համար, այլ նաեւ մաքն բանէ առաջ՝ մշտնջեն արտութեան, գործածած նորը ու ճոխ տրամախօսական ոճին համար եւ անձնական ու արարկայական նիւթերուն շարունակեալ փոխանցումով, յայտնելով իմացական ինքնապիտակցութեան շարունակեալ ճիւղ մը:

Գրական այս ընդարձակ տրամադրելիութիւնը, մշակութային հորիզոնի այս տարածականութիւնը, իմացական եւ բարոյական այս խոր մտահոգութիւնը՝ չեն կրնար չլինել յիշեցնել մեզի Մեծարենցի «Ինքնապիտակցութեան փորձ մը» դրութիւնը⁸⁸, եւ այս ձեւով կը հաստատուի Տէրեան-Մեծարենց ծանօթ մօտակայութիւնը⁸⁹ եւ հետեւաբար հայ մշակոյթի երկու ճիւղաւորումներու, արեւելահայ եւ արեւմտահայ, զոյգական միութիւնը⁹⁰: Մինչեւ հիմա մեր ըսածներէն յայտնի կը տեսնուի թէ Տէրեանի գործը, որուն լըրջօրէն նուիրում էր, կը կայանար զօղելու, յարարելութեան մէջ դնելու նոյն ժամանակի հայ մշակոյթի, երրօղական խորհրդապաշտ մշակոյթին հետ:

Արդ, Տէրեանի խորհրդապաշտութեան հետ ունեցած կապը (խորհրդապաշտութիւնը նկատուած իբր հոսանք կամ դրօշմ) այլեւս վաւերացուած է եւ ընդհանրապէս ընդունուած: Հ. Կիրեղ Քիւպրեան իր «Վահան Տէրեան»⁹¹ ուսումնասիրութեամբ, տուած է մեզի շատ

83. Պարտիզոնին նկատել կու տայ որ ժառանգը ըլլալով չանդրեմ, Տէրեանի մէջ կը ման Իսահակեանէն եւ Թումանեանէն արձագանքներ (հմտ. եմ III, էջ 717):

84. Տէրեանի դրութիւնը՝ Ալեքսանդր Մատուրեան, տես եմ II, էջ 239: Շատ յստակ է Տէրեանի դիմը Մատուրեանի չանդէպ. «Տե՛՛՛ է մարդկային բարեկամութիւնը, բայց զբաղմունքն ու նախնի դատաստանը իրիտ է» (հմտ. էջ 263): Մատուրեան թէ՛ւ քիչ մը ազդեց Տէրեանի վրայ, բայց անցքի չըլլանի տիպար բանաստեղծ մըն էր:

85. Հմտ. եմ I, էջ 287, վկայութիւն Ստ. Զորեանի:

86. «Երեթէ մեր լեռնիայի մէջ բոլորովին նոր բաներ» (եմ III, էջ 718):

87. Զարեհեցի յիշեցք «Ճարտիւններ չեղ», 1911

(հմտ. Հ. Մ. ՃԱՆԱՇՆԱՆ, Ծաղկաբաղ արդի հայ գրականութեան, հտ. II, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 556):

88. Հմտ. Միսաք Մեծարենց, «Երեկերի ժողովածու», աշխատասիրութեամբ Վ. ԱԼԱՋԱՆԻ և Վ. ՆՈՐԱՆԵՅԻ, Հայպետհրատ, Երեւան, 1956, էջ 269:

89. «Գրեթէ միաժամանակ հրապարակ ի՞նչ ալ կրկու խոշոր բանաստեղծները իրենց ստեղծագործութեան մի շարքէ կական դժբաղ իրար նման են» (տես ԱԼԱՋԱՆ - ՆՈՐԱՆԵՅ, Միսաք Մեծարենց, «Երեկերի ժողովածու», յատաճարան, էջ 3):

90. Հմտ. Հ. Մ. ՃԱՆԱՇՆԱՆ, Պատմ. արդի հայ գրականութեան, հտ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1953, էջ Ժ:

91. Անդ, (Բազմազգայ, 1927, Թ. 2 փետրուար):

նուրբ վերլուծում մը: Գործածելով մեր-
ձեցումի առաւելագոյն իմաստաբերա-
կան-հոգեբանական մեթոտ մը: Հ. Կ. Ք
շօշափած է իր վերլուծումին մէջ էա-
կան կէտերը, որոնցմով Տէրեան կ'ըլլայ
խորհրդապաշտ՝ ալպէս՝ երբ նկատել
կու տայ թէ «Տէրեանի համար իրերը ինչ
կրնային ըլլալ եթէ ոչ արտացոլում իր
էութեան, ներկայացում իր Ես-ին»⁹² և
կամ երբ այս ձևով կը ընդոյշէ անոր բա-
նաստեղծութիւնը «ընդհանրական՝ հոլո-
լիսթ, որ այլափոխութեանց և մշտապես
շարժման ցնորքի մը երեւոյթով կը պատ-
կերանայ»⁹³: Յատկապէս երբ կ'ուսում-
նասիրէ առարկայական իրականութեան
մաշումը, տարբարւածումը Տէրեանի մէջ.
Հ. Կ. Քիսպարեան դիտել կու տայ թէ Տէր-
եան չունի արտաքին իրականութեան կամ
հոգեկան վիճակներու «առարկայական
բմբռնում»⁹⁴:

Նախապէս կատարած մեր ուսումնասի-
րական վերլուծումը մեզ առաջնորդեց
նման նկատողութիւններու և հանդի-
պումներու, և հետեւաբար նաեւ նոյն
կերպացութիւններուն⁹⁵: Կը խորհնք
թէ բաղդատական վերլուծում մը Տէր-
եանի և ուսն խորհրդապաշտներու մի-
ջեւ, մեզ պիտի առաջնորդէ վաւերացնե-
լու և ապացուցանելու ինչ որ արդէն ը-
սած է Հ. Կ. Քիսպարեան՝ Տէրեանի նիւն-
լիսթ և միւթիք նկարադրելի մասին⁹⁶:

Սակայն, ճիշտ այս կէտին, ուրիշ հարց
մը չատ որոշ կերպով կը ներկայանայ մեր

դիմաց. ալսինքն՝ ինչ ձևով Տէրեան կը
դետեկուի խորհրդապաշտ բանաստեղծու-
թեան պատմութեան մէջ:

Պոտէր, Վերլէն, Ռեմպոյ, Մալարմէ
նկատուած են իրր ուսմիլրաներ և «խոր-
սկաններ» խորհրդապաշտութեան: Կարե-
լի է, սակայն, դործածել խորհրդապաշտ
բառը անգանադանելի և ընդհանուր բան
մը հասկնալու համար: Պէտք է նկատի
ստնել որ Պոտէր 1857ին կը հրատարակէ
Fleurs du Mal, 1867ին Վերլէն կը հրա-
տարակէ Poèmes Saturniens և 1876ին
Մալարմէ կը հրատարակէ «L'Après-midi
d'un fauné» իսկ Ռեմպոյի Les poètes
maudits-ի բանաստեղծութիւնները կը
յայտնուին 1884ին: Խորհրդապաշտու-
թիւնը իրրեւ բանաստեղծական շարժում
և գրական հոսանք, կը ծնի Ֆրանսայի
մէջ 1884-1886 տարիներուն Լիւքէս,
Վոկ, Լը Սէմպուիսոք և Լը Տէֆաուսն
պարբերաթիւթիւթով: Ընդլիւքը սակայն
կը պարտադրէ իրրեւ «խաղաղի բանա-
ստեղծութիւն» միայն 1890ին, «Մեր-
փիւր տը Ֆրանս»ով: Գիտենք թէ սկիւն-
ները «անկապաշտ» և «խորհրդապաշտ»
երկու հոսանքները իրարմէ անջատ խում-
բեր էին⁹⁷. Ճանոթ է նաեւ թէ ինչպէս
Վերլէն կը տատանէր ընդմէջ մէկուն և
միւսին⁹⁸: Արդ կասկած չկըմ է թէ Պոտ-
էր մեծագոյն ուսմիլրան է⁹⁹, որ բացաւ
խորհրդապաշտութեան զլխաւոր ուղինե-
րը իր Correspondances-ով¹⁰⁰. Եթէ ան-
տարակուսելի է Վերլէնի երաժշտակա-

92. Անդ, էջ 50:

93. Անդ, էջ 50:

94. Անդ, Թ. 3, Մարտ, 1927, էջ 82-83:

95. Ներկայ ուսումնասիրութիւնը հետեւաբար
կրնար իրրեւ հաստատում մը նկատուել Հ. Կ.
Քիսպարեանի քննական աշխատանքին, որ կա-
րելի է համարել լաւագոյն ուսումնասիրու-
թիւնը՝ Տէրեանի մասին գրուած. 1927ի զըր-
ուած այդ ուսումնասիրութիւնը, սակայն,
այսօր կարելի է դեռ աւելի ամբողջացնել:

96. Հ. Կ. Քիսպարեան կը շեշտէ մասնաւորապէս
Տէրեանի միւթիքականութիւնը:

97. Խորհրդապաշտութեան հարցի մասին կարեւոր
իր նկատենք ՓՕԼ ՌեննիՅի *La méele sym-
boliste* «La Renaissance du livre», Paris,
1918-1923):

98. Հ.մ.մ. HENRI CLOUARD, *Histoire de la
littérature française*, Albin Michel, Pa-
ris, 1947, էջ 30:

99. Հ.մ.մ. JOHN CHARPENTIER, De Joseph
Delorme à Paul Claudel, 1931; SEYLAZ,
Edgar Poe et les premiers symbolistes
français, Lausanne, 1923 և մասնաւորապէս
VALERY, Situation de Baudelaire, տե՛ս
Variétés, II, էջ 161-164: Խորհրդապաշտու-
թեան աղբիւրները հարցի մասին չատ կա-
րելար է LUCIANO ANCESCHI-ի *Autono-
mia ed eternonomia dell'arte*, Vallecchi,
Firenze, 1959.

100. Դ. րանաստեղծութիւն է Spleen et Idéal,
տե՛ս Fleurs du mal, 1857 (OC, էջ 11):

ծանոթ է որ là-bas եւ loin, խորհրդապաշտութեան հիմնական արտայայտութիւններն են :

Այս օրինակները կու դան հաստատելութիւն այն ինչ որ մենք «նեքստալորումի բնութացը» կոչեցինք, Տէրեանի «ՄԲՈՂԱՊԻ աւուրցներ»ու մէջ յատկօրէն տիրապետող է եւ արմատական. նոյնիսկ կարելի է ըսել Վեռական :

Լուցիի համաձայն¹⁰⁷ Վերլէն կը հասնի «մինչեւ իսկ բացատրել... Հոգիին անձառելի իսկութիւնը եւ աշխարհի հետ ունեցած իր կապերուն խորհուրդը», եւ «զգացումած անհրաժեշտութիւն մը դադարաւորականացնելու եւնիակայական յուզումները մինչեւ բացարձակի մը դաշէլու» : Հոս ալ կը տեսնենք ուրիշ նոր անջատում մը, որով Տէրեան կը հեռանայ Վերլէնի ուղղութիւնէն եւ օրինակէն : Արդարեւ, եթէ Վերլէնի համար կարեւորը հոգիին եւ աշխարհի միջեւ գոյացող կապին խորհուրդն է, Տէրեանի համար կարեւորը հոգիին եւ աշխարհի միջեւ դառնող կապերու ցան է : Ուրիշ բաներով, Տէրեան դործելով հանդերձ խորհրդապաշտութեան ծոցին մէջ, կը միտի զուրս ելլել անիէ, ներմուծելով յատկանշականօրէն իր քնարերգութեան ամբողջութեան մէջ գոյութեանապաշտ տարր մը, այսինքն՝ զետակցօրէն կրած ցաւին զգացումը : Եւ ասով Տէրեան կը յայտնուի ամբողջապէս իր ժամանակներու մարդը : Եւ իսկապէս բացայայտ է թէ նկատմամբ խորհրդապաշտութեան երկու մեծ առաջնորդ զիններուն, Մայրմէ-Վալէրի մէկ կողմէն եւ Վերլէն-Արիօնիէր միւս կողմէն, Տէր-

եան կը շարժի զուգահեռականօրէն երկրորդին. կը պատկանի պատմական մէկ որոշ վայրէկանի մը, այսինքն անցքի պահուն խորհրդապաշտութենէն դէպի մթնշաղալին մտերմապաշտութիւնը :

Փրանսայի մէջ խորհրդապաշտութեան տապանապը մէկ կողմէն առաջ կու գայ ճիշտ մտերմապաշտ ձգտումի դարգացումով, որ իր մէկ յատուկ ձեւով կը ձգտի վերստանալ մարդկայինը եւ առարկայական իրականութիւնը¹⁰⁸, միւս կողմէն Ժան Մորէամի «հոսմական դպրոցին», ինչպէս նաեւ Լը Պլոնտի եւ Պուհլիէի բնութեանապաշտ դպրոցին բռնած վիճարանական իրարու հակառակ դիրքէն¹⁰⁹ :

Անգլիոյ մէջ գեղապաշտ շարժումը, կազմաւուծուած դործնականին մէջ 1895-ին Ուայլտի դատով, կը գտնէ ընդգիծադրող դերը մը «Գիտորեան բանաստեղծներու» (Georgian poets) եւ պատկերապաշտութեան շարժումով (իմաճիղմ)¹¹⁰ :

Իտալիոյ մէջ մթնշաղալին հոսանքը կը զարգանայ Կոցցանոյի, Բորացցինիի, Կոլոնիի, Մորեթթիի¹¹¹ բանաստեղծութիւններով :

Ռուսաստանի մէջ խորհրդապաշտութիւնը ունի երկու անջատ որոշ հոսանքներ, մին Բրիւսովի, Պարմանի, Սոլլուկի գեղապաշտ խորհրդապաշտութիւնն է, միւսը Իվանովի, Պիէլիի, Պլոքի¹¹² միտքիը հոսանքն է եւ հոս խորհրդապաշտութիւնը իրը դպրոց կը մեռնի 1910ին¹¹³, ձգելով դաշտը ծայրայեղապաշտութեան (աքմէիլմ) եւ ապապաշտապաշտութեան (Փութուրիլմ) :

Սակայն ռուս խորհրդապաշտութեան

107. Անդ, էջ 19 :

108. Մասնաւորապէս Պարպիւս, Պաթայ, Ճէյմս, զորս Բրանսիէ կը կոչէ «եղերեղակները» (հմտ. Panorama critique de Rimbaud au surréalisme, Seghers, Paris, 1955, էջ 180 :

109. Հմտ. CLANCIER, անդ, էջ 160, մասնաւորապէս MICHEL DECAUDIN, La crise des valeurs symbolistes, Privat, Toulouse, 1960, էջ 25-94 :

110. Հմտ. BURDETT, The Beardsley period, Lane, London, 1925 եւ H. PALMER,

Post victorian poetry, London, 1938 : Պատկերապաշտութեան մասին հմտ. LUIGI BERTI, L'imagismo, Cedam, Padova, 1944 :

111. Հմտ. G. A. BORGESE, Poesia crepuscolare, տե՛ս La vita e il libro. Bocca, Torino, 1911, էջ 149 :

112. Հմտ. A. M. RIPELLINO, Poesia russa del Novecento, Guanda, Padova, 1954, էջ XI :

113. Վեսյի (խորհրդապաշտներու թերթը) վերջին թիւը լոյս տեսաւ Դեկտեմբեր 1909ին :

Պէտք ենք, սակայն, ըսել թէ խորհրդապալաչտութեան ունեցած տաղնապը՝ հայ գրականութեան մէջ չի լուծուիր մէկ սերունդի մը շրջանակին մէջ: Տէրեանի պարագան յստակ ապացոյց մըն է այս տեսակէտով: Տէրեանի մօտ զգացուած, բուն վիճարանական շեշտը ցոյց կուտայ մեղի թէ իր մօտ առաւելապէս զիտաւորութիւն մըն է քան թէ եղելութիւն աւելի խոտուած մըն է քան թէ արդէն իսկ ստացուած եւ իւրացուած իրականութիւն մը:

Եթէ Տէրեանի քննական հարցը կը կայանար խորհրդապալաչտութենէն դուրս ելլելուն մէջ, իսկոյն ծնունդ կ'առնէ ուրիշ հարց մը. ի՞նչ ուղղութեամբ: Պարզ է թէ չէր կրնար դուրս ելլել ետ երթալով, վերադառնալով Թումանեանի եւ Իսա-

հակեանի գիրքերուն եւ ոչ իսկ Նալպանդեանի ու Պատկանեանի քարոզական ու հռետորական ձեւերուն, որոնք վճռականօրէն մերժուած էին արդէն նախապէս: Այս էր հարցը որ Տէրեան չկրցաւ լուծել, ինչպէս նաեւ չկրցան լուծել ռուսական բանաստեղծութեան մէջ՝ Պոք եւ Բրիւսով: Իրականին մէջ, ինչպէս Պոք եւ Բրիւսով, Տէրեան երբեք պիտի չկարենար ամբողջապէս դուրս ելլել խորհրդապալաչտութենէն եւ մթնշաղային մը տերմապալաչտութենէն: Եւ ոչ իսկ ամբողջապէս պիտի մոռնար իր ամէնքէն աւելի սիրած վերլէնը, եթէ, ինչպէս արդէն իսկ յիշեցինք, զեռ 1915ին¹¹⁹ անիկա կ'երգէր

Նոյն մեղմախօս վերլէնի
Երգն եւ կրկնում դու յամառ:

(Վերջ)

Կ. Վ.

119. Շարքերից դուրս բանաստեղծութիւններ, ԹԽ 16. Եժ I, էջ 260:

